

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ

Незалежний громадсько-політичний часопис

1'2012

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ПЛАВ'ЮКА

Україна втратила вірного сина 3

Богдан ЧЕРВАК

Останній романтик української революції 5

НАЦІЯ. ДЕРЖАВА. СУСПІЛЬСТВО

Богдан ГАВРИЛИШИН

«...Я повинен був жити заради України, де б я не був і що б не робив!» 10

Василь ЯБЛОНСЬКИЙ

Рада Республіки і Українська Національна Рада —
еміграційні передпарламенти України 18

Сергій КОТ

Нездоланий іспит для української влади 27

ВИТОКИ: ТРИПІЛЬСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Михайло ВІДЕЙКО

Дослідження трипільської культури: пошуки,
досягнення, проблеми (2005–2011). 42

Сергій СЕГЕДА

Людність Трипілля за даними антропології. 59

Василь БАЛУШОК

Трипільська культура в історичній спадщині України 69

ПАМ'ЯТІ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Оксана ГРИНЕНКО

Публіцистика Симона Петлюри на сторінках журналу «Тризуб» (Париж) 88

ПОСТАТІ

<i>Лідія ЛЕВЧУК</i> Спогади про родину Світличних	94
<i>Василь ГВОЗДОВСЬКИЙ</i> Ольга Кобилянська і музика	97

З ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

<i>Олександр КУЧЕРУК</i> Крайові провідники Організації Українських Націоналістів	104
<i>Юрій ЧЕРЧЕНКО</i> Документи про Другу світову війну в Архіві ООН у Києві	113

ІСТОРІЯ

<i>Володимир БІЛІНСЬКИЙ</i> Міф про 1150-ліття Московської держави	124
<i>Роман МАТУЗКО</i> Марксизм (марксизм-ленінізм) — як теоретична основа розв'язання Другої світової війни	138
<i>Олексій КУРІННИЙ</i> Асиміляція русинів-українців Словаччини	154

ДУХОВНІСТЬ. СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ

<i>Віктор КУЛІШ</i> Ієрархічна концепція Бога в сучасній фізиці	171
--	-----

Асиміляція русинів-українців Словаччини у контексті нівелювання прав української національної меншини

Даний матеріал з огляду на специфіку сформульованої теми передбачає дві мети дослідження. Перша мета полягає у встановленні природи, причин, напрямку та масштабів добровільної асиміляції русинів-українців Східної Словаччини наприкінці XVIII – в першій чверті XX ст., а також обумовленої діями держави та подеколи примусової денационалізації українців, починаючи з 20-х рр. XX ст., — задля якомога точнішого визначення чисельності осіб, які мають східнослов'янське русько-українське етнічне походження. Логічно зумовлена першою, друга мета полягає у коригуванні історичних меж та площі етнічних теренів автохтонного східнослов'янського населення Східної Словаччини. Важливість теми зумовлюється тим, що саме проблема дійсного числа осіб з русько-українським етнічним корінням в сусідніх із Україною прикарпатських державах (Словаччині, Польщі, Румунії) має вирішальний вплив на правосуб'єктність русько-української спільноти там і на дієвість реалізації русинами-українцями індивідуальних прав національної меншини та колективних прав корінного народу. Тому заявлені цілі статті у підсумку сприятимуть засвідченню правомірності претензій русинів-українців Східної Словаччини на статус корінного народу держави з повним обсягом приналежних такій спільноті прав включно із правом на самовизначення.

З огляду на наукову значущість (у контексті історії, етнографії, філології, права) теми роботи, а також з урахуванням політичної суперечливості проблематики русинства — постає необхідність уточнення термінології. Зокрема, з міркувань зручності у дослідженні використано термін «русини-українці» (з історично вживаним українськими науковцями та політичною елітою прикметником «русько-український») щодо східнослов'янського населення Словаччини, а також «рутени» — як синонімічний термін на позначення даного населення доби Австро-Угорщини. Наукова правомірність категорії «русини-українці» обумовлена спадковістю й неперервністю проживання автохтонного східнослов'янського населення на своїх етнічних теренах; його невідривності від решти русинів-українців Карпат та

світового українства, чії пращури іще три століття тому на Наддніпрянщині та півстоліття тому в Галичині використовували щодо себе етнонім «русини»¹ та котрі пам'ятають і понині про своє «руське» походження. Сам етнонім «русини-українці» вже має усталену традицію використання представниками україноцентричної течії Словаччини як у науковій², так і в організаційно-політичній сферах³. До того ж показово, що активісти як української, так і русинської (наприклад, Р. П. Магочий)⁴ спільнот Словаччини, — вважають обидві ці меншини єдиною етнічною групою⁵. Також і західні вчені фактично визнають автохтонне східнослов'янське населення Словаччини розколотив на групи залежно від ідеологічних орієнтацій, а також відзначають взаємне володіння як сучасними русинами, так і українцями Словаччини — обома мовам: відповідно і українською, і «русинською»⁶.

У цій статті сучасний залишковий ареал русинів-українців Словацької Республіки для спрощення термінологічно обмежено Пряшівщиною, тоді як значно ширші етнічні землі рутенів Королівства Угорського до рік Попраду, Ториси й Горнаду, включно з долинами рік Топлі, Ондави і Лаборця (Свіржави), й до міст Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошиці — території, що охоплюють не лише гірські карпатські масиви, а й прилеглі до них рівнинні землі на південь від Карпат (зокрема комітат Земплин)⁷, що були асимільовані словаками та угорцями у XIX ст., — називатимуться Східною Словаччиною.

Специфічні риси денационалізації русинів-українців Східної Словаччини

Мета статті щодо уточнення числа русинів-українців і осіб східнослов'янського походження у Східній Словаччині та окреслення дійсних меж їхньої етнічної території зумовлена низкою особливостей словацьких русинів-українців, насамперед динамікою, характером і наслідками їх асиміляції, — що відрізняє їх від інших українських діаспорних груп та іредент у сусідніх з Україною державах і має важливе значення для з'ясування напряму і наслідків етнополітичних процесів на західних теренах розселення українців. Розгляньмо ж детальніше особливості асиміляції русинів-українців Східної Словаччини.

1. *Словакізація* русинів-українців, на відміну від русифікації, полонізації, мадяризації і романізації, впродовж бездержавного періоду співіснування русинів-українців і словаків (з кінця XVIII — до оформлення кордонів Словаччини) — була значною мірою **природною, ненасильницькою та добровільною**, зумовленою переважно об'єктивними чинниками історичного, етномовного та суспільно-політичного характеру. Основними з них стали сусідство і взаємопроникнення етнічних теренів, дифузне розташування окремих поселень русинів і словаків («черезполосне» за А. Петровим), багатосотлітнє мирне співіснування обох народів на одній території за відсутності значних антагонізмів на національному підґрунті, що спричинило формування широкої смуги перехідних говірок між руськими й східнославацькими діалектами, а також появу значної групи колись східнослов'янського населення з невизначеною національною самосвідомістю. Інші чинники визначили напрям асиміляції: зменшення людності й зміна соціального складу сіл, раніше значно більш ізольованих, економічну відсталість та переважно сільськогосподарську зайнятість русинів-українців порівняно з словаками⁸, пасіонарність, асиміляторську потужність словаків, завершення національного пробудження словацької нації вже в 60-х рр. XIX століття, престижність та «вищість» словацької мови для східних слов'ян Королівства Угорського і навіть Галичини у XIX столітті⁹. Варто лише зазначити, русини-українці Словаччини не зазнали ані Голодоморів як геноцидів

(на відміну від українців Наддніпрянщини й Кавказу), ні масової депортації усієї спільноти як злочину супроти людства (на відміну від українців Польщі, на що звертає увагу В. М. Кабузан)¹⁰, ні одномоментного насильницького примушування до зміни самоідентифікації (що мало місце, наприклад, при масовій видачі українцям Кубані і Кавказу паспортів з російською національністю¹¹, примусовому записі білорусами полісько-українського населення Берестейщини¹²). За своїм природним і ненасильницьким характером пословачення русинів-українців подібне лише до асиміляції білорусами полісько-українського населення Берестейського, Пружанського, Пінського й півдня Мозирського повітів білоруських губерній у 70–80-х рр. XIX століття.

2. Словакізація русинів-українців на відміну від асиміляції українців Слобожанщини й Північного Кавказу, Берестейщини та Холмщини XX ст. фіксує вже залишкове число рутенів — була **невпинною і рівномірно поступальною**, із певними «критичними точками» (як-от, депортація українців у 1944–1947 рр.¹³ та визнання русинів самостійною національністю в 1989–1991 р.¹⁴), зумовленими політикою держави щодо них і зовнішніми обставинами.

3. Словакізація є безпрецедентною за давністю і тривалістю. Так, угорські дослідники зазначають, що пословачення східнослов'янського населення Верхньої Угорщини (територія сучасної Словаччини) розпочалось **іще в другій половині XVIII ст.**, тож станом на 1773 р., на момент першого австрійського перепису населення, який фіксував мову та віросповідання, було асимільовано значну кількість русинів, зокрема, у центральній Словаччині (північ комітату Гомор¹⁵). Це підтверджується й даними угорського дослідника XIX століття Я. Чапловича, за якими вже станом на 1822–1829 рр. в Угорському королівстві збереглося лиш 358 919 свідомих рутенів і було словакізовано 152 962 русинів або майже третину їх тодішнього числа (5135–14 тис.)¹⁶. Показово, що інша наявна в історіографії максимальна оцінка числа рутенів Угорщини, здійснена відомим німецьким статистиком Брахеллі станом на 1854 р., тобто на 30 р. пізніше від даних Чапловича, передбачала лише 497 тис. рутенів¹⁷, а це, фіксуючи вже залишкове число рутенів, є додатковим свідченням їх асиміляції. Словакізація лише на кілька десятиліть випередила колонізацію українців Холмщини, яка набула обрисів у 20–30-х рр. XIX століття. Так, станом на 1720 р. на території майбутнього Царства Польського проживало 210 тис. русинів-українців або 10,2% населення; на початку 1760-х рр. там же — 300 тисяч або 10,5%, на початку 1780-х — лише 250 тис. і 10,5%, а станом на 1795–400 тис. і 12% або 51,5% населення майбутніх Люблінської та Седлецької губерній, у 1858 р. — 452,4 тис.¹⁸. Натомість вже у 1897 р. українці становили лише 335 337 тис. або 3,5% населення Царства Польського: 16,9% у Люблінській губернії і 14% у Холмській¹⁹ і лише 2,5% населення Королівства Польського у 1907 р.²⁰. Словакізація русинів-українців майже на 80 років випередила і асиміляцію поліщуків Берестейщини (посилилась із 1875 р.)²¹ і може бути порівняна лише із розтягнутою на 500 років середньовічною романізацією українського населення Молдавського князівства²².

4. Словакізація русинів-українців показова і за своєю інтенсивністю та наслідками — обсягом втрат українством етнічної території. Зокрема, всі дослідники відзначають **стабільну потужність** цього процесу впродовж більш ніж століття — як з моменту його початку, так і на серединній стадії, і в 20-х рр. XX ст. Найперше у світовій історіографії асиміляцію рутенів словаками було відзначено Я. Чапловичем у 1829 р. «Рутени поступово втрачають багатьох ренегатів частково на користь словаків, частково на користь угорців, тому їхня мова витісняється»²³. Сучасний український науковець, на підставі даних О. Л. Погодіна про втрату в 1870–1900 рр. рутенами 176 поселень на користь словаків — характеризує словакізацію як «інтенсивний процес, до того ж, набагато інтенсивніший, аніж процес русифікації

українців у східних районах»²⁴, у Росії. Посилену словакізацію українства Східної Словаччини і Пряшівщини станом на літо 1938 р.²⁵ засвідчує й шовіністично налаштований до українців москвофіл²⁶, громадський діяч і публіцист О. Ю. Геровський. Узагальнену оцінку масштабів словакізації та її наслідків на межі ХХ–ХХІ ст. було надано В. М. Кабузаном, який визнав усе Закарпаття разом зі Східною Словаччиною «найбільш несприятливим у Західноукраїнському регіоні тереном, де асиміляційні процеси поглинули **більшу частину** наявного на початок ХІХ ст. українського населення», засвідчивши **ризку втрату** української етнічної території у ХІХ — 30-х рр. ХХ ст.²⁷ У цьому сенсі словакізація цілком співмірна з асиміляцією українців Холмщини, Підляшшя та Берестейщини протягом ХІХ — на початку ХХ ст. та зі знищенням української ірреденти у РСФРР у 30-х рр. ХХ ст. Є вагомими підстави вважати, що всі асимільовані терени Східної Словаччини більш ніж втричі перевищують площу відомої з класичної української етнографічної картографії Пряшівщини і співмірні з Надсянням, Підляшшям. За критеріями мови і національності на Пряшівщині вже в 1921 р. зникла компактна русько-українська ірредента²⁸, яка перетворилась на низку розпорошених анклавів із певною їх концентрацією в окрузі Меджилабірці.

5. Проте на відміну від названих вище територій колишньої Російської імперії Східна Словаччина без перебільшення повинна бути визнана «білою плямою» української історичної етнографії, досить досконало пропрацьованої стосовно інших регіонів України. Зокрема, питання етнічного складу регіону та формування групи словаків — греко-католиків (т. зв. «словяків») в сучасній українській етнографічній науці стали предметом уваги лише В. М. Гнатюка і С. Т. Томашівського на початку ХХ ст. У цьому сенсі прикметно, що видатний український вчений і фундатор української картографії С. Л. Рудницький, який наводив дуже точні, доктринально обґрунтовані оцінки дійсного етнічного складу українських регіонів²⁹ — **помиляється** стосовно українців Східної Словаччини. Встановлюючи завищену у порівнянні з офіційними даними чисельність і частку українського етносу майже для всіх регіонів сучасної України та прилеглих теренів (зокрема, для степових губерній Південного Сходу, Криму, Кубані й Підкавказзя, Донщини і Слобожанщини, Чернігівщини та Полісся, Галичини), він водночас проводить русько-словацьку етнічну межу значно східніше від Я. Чапловича — там, де вона пролягала вже на початку ХХ століття і, ведучи мову про асиміляційні втрати рутенів, жодним чином не згадує словакізацію³⁰. Істотно довше — з моменту пробудження інтересу до Угорської Русі наприкінці ХІХ ст. і впродовж усіх передвоєнних років — вивчення русинів Сходу Словаччини здійснювалося в рамках російської історіографії, прикладами чого є праці О. Л. Петрова³¹, О. Л. Погодіна, а також карта Д. М. Вергуна³². Однак вже з першої третини ХХ ст. і по сьогодні в рамках як української, так і російської етнографії й історичної науки загалом — регіон Східної Словаччини (на противагу Пряшівщині) послідовно піддано забуттю. Політично заангажований «русинським питанням» інтерес до Пряшівщини, але не усїєї Східної Словаччини, пробуджується лиш нині.

6. При цьому русини-українці Східної Словаччини є автохтонами на своїй землі, тож русько-українська етнічна група має повне право і всі підстави вважатись корінним народом Словацької Республіки. Географічно Пряшівщина як «стара українська земля» (за С. Рудницьким) межує з Галичиною, ареалом споконвічного проживання українського населення і його забезпечення впродовж Середньовіччя³³. Так, історик С. Семенюк, автор українських путівників Словаччиною і Польщею «Українські історичні землі», звертаючи увагу на ідентичність пам'яток матеріальної культури VII–IX ст. на величезному просторі від Влтави (ріка у Чехії, лівий приток Лаби) до Дніпра і від Дунаю до середньої течії Вісли та посилаючись на дослідження словацького мовознавця С. Цамбела (Samuel Czambel), стверджує можливість

простеження руської складової впродовж усієї історії Словаччини. У контексті окреслення меж українських етнічних земель С. Семенюк визнає найбільш повною картою розселення давньоруських племен протягом VII–IX ст. — карту поширення пряшівсько-корчаківсько-зарубінецької культури: «У Словаччині це була не лише територія сучасної Пряшівщини, а й мало не вся ця країна, за винятком її найбільш західного регіону, де тоді проживали морав'яни (чехи)»³⁴. Зазначену концепцію було втілено С. Семенюком у авторській карті «Давня Україна — Русь (V–X ст.)», виданій Фондом «Україна — Русь» (наклад карти — 1 тис. примірників, формат А2). На карті зображено територію розселення давньоруських племен в V–X ст., яка за площею майже втричі більша за сучасну Україну, і, зокрема, охоплювала більшу частину території Словацької Республіки³⁵.

Чисельність і розселення русинів-українців Словаччини за офіційними даними переписів населення від 1991, 2001 і 2011 рр.

На основі вивчення динаміки, масштабів і специфічних рис словакізації українства Східної Словаччини, потенційно можливим стає визначення числа осіб зі збереженою русько-українською мовно-культурною традицією і осіб русько-українського походження. Першочергово варто розглянути офіційні статистичні дані переписів щодо національності (етнонаціональної самоідентичності) населення — як найбільш чіткі і достовірні, а також юридично значущі відомості щодо чисельності і географії розселення русько-української спільноти Словаччини, і лише після їх опрацювання звернутись до похідних даних (щодо рідної, розмовної мови, віросповідання), спроможних забезпечити обґрунтовані оцінки.

Офіційне число осіб русинської та української національностей за переписами 2001–2011 рр.

Згідно із переписами населення у Словацькій республіці від 2001 та 2011 р., на території двох східних регіонів Словаччини — Пряшівського та Кошицького країв — проживають дві невеликі за чисельністю самостійні (статистично і юридично розмежовані державою) національні меншини: русини (33 482 осіб у державі) і українці (7 430 осіб). При цьому станом на 2011 р. у Словаччині зберігається характерна для всього ХХ ст. тенденція до скорочення офіційної чисельності українців за національністю, що набула особливого прискорення за роки словацької незалежності — з 13 281 осіб у 1991 р. до 10 814 у 2001 р. і нарешті до 7 430 у 2011 р., тобто наявне майже двократне скорочення.

За офіційними даними перепису 2011 р. українці Словаччини становлять незначну дисперсну меншину, яка за своєю чисельністю (7 430 осіб) поступається не лише іншим корінним народам (угорці — 458,5 тис.) і традиційним меншинам (цигани — 105,7 тис.), а й новітнім діаспорам (чехи — 30,4 тис.)³⁶. У 2001 р. основна маса українців проживала в районі Меджилабірці і районах Гуменне — 4,9 тис. осіб (4,3% усього населення), Свидник — 1,8 тис. (3,9%), Пряшів — 1,6 тис. (0,8%), Бардіїв — 1,6 тис. (2,0%), Кошиці — 1,1 тис. (0,5%), Стара Любовня — 0,7 тис. (1,4%). Тоді ж на Пряшівщині нараховувалось лише 6 сіл, де етнічні українці становили понад 20% і 11 сіл, де понад 10% населення були українці (усього 17 сіл)³⁷. При цьому в містах Пряшівщини відсоток українців був іще меншим та істотно поступався русинам: у м. Меджилабірці українці становили лише 6,13%, тоді як русини — 34,16%, у Свиднику — 4,07% (русини — 13,04%³⁸), у м. Снина — 2,5%.

На відміну від українців за національністю, русини за останнє двадцятиліття збільшили свою чисельність майже вдвічі. Так, у 1991 р., коли було визнано

окремішню «русинську» національність і вперше дозволено записуватись русинами, їх чисельність становила 17 197 осіб (на 4 тис. більше від українців), у 2001 р. — вже 24 201 осіб (тобто удвічі більше), а у 2011 р. — 33 482 осіб, або ж у 4,5 раза більше від українців³⁹. Більшість із тих, хто при переписі визнав себе русинами, зосереджена в районі Меджилабірці, та у районах Гуменне — 7,8 тис. (6,8%), Свидник — 3,4 тис. (7,7%), Бардіїв — 1,9 тис. (2,3%), Стара Любовня — 1 тис. (2,1%). Русини за даними 2001 р. дорівнювали 10% у 146 селах, з них у 102 — досягали юридично значущої (для захисту мовних прав нацменшини) позначки у 20%, а у 20 селах — становили більшість. У цих населених пунктах мешкало до 58% усієї русинської спільноти Словаччини⁴⁰. Отже, у 2001–2011 рр. лише посилилась зафіксована в 1991 р. тенденція більшої компактності розселення русинів у порівнянні з українцями, а також більшої концентрації саме русинів в історичних ареалах рутенів — на Північному Сході Словаччини⁴¹. Істотно, майже на 40%, зростання чисельності русинів на Пряшівщині дозволяє припустити суттєве збільшення кількості як сіл із понад 20% русинів, так і сіл із русинською більшістю, а отже — значне відновлення їх етнічної території. Більше того, ці дані свідчать про домінування русинів над етнічними словаками в районі Меджилабірці чи не вперше за останні десятиліття.

Формалізований підхід щодо визначення числа русько-українського населення Східної Словаччини тільки відповідно до чітко задекларованої при перепису юридично значущої національної ідентичності — засвідчує дуже малу кількість українців в державі, дещо більше число русинів за самоідентифікацією і значну розпорошеність їхнього розселення в масштабі Східної Словаччини. Отже, можлива мета Словацької Республіки розколоти історично цілісну етнічну групу русинів-українців (рутенів), втілена у визнанні русинів окремою від українців національністю, — була досягнута та довела свою ефективність.

Прикметно, що такий підхід було цілковито проігноровано як національною словацькою (жоден зі словацьких географічних і шкільних атласів не розмежовує русинів та українців статистично), так і світовою доктриною картографії, зокрема, угорською: лиш один угорськомовний сайт⁴² (Угорська база даних досліджень Карпатського басейну) містить статистичні за своїм призначенням карти, які наводять відсоток у населенні міст і сіл Словаччини окремо для українців і русинів. На противагу, українська держава в особі своїх офіційних представників, з огляду на викладення на інтернет-ресурсі Посольства України в Словацькій Республіці⁴³ виключно визнаних сумнівними⁴⁴ та заниженими⁴⁵ переписних даних щодо української ідентичності осіб і без згадки про русинів — фактично толерує словакізацію, обмежуючи словацьке українство до 0,2% від чисельності населення, а за даними 2011 р. — до 0,1%.

Саме тому доцільно розглянути сумарні дані щодо чисельності обох ідентичностей рутенів Словаччини (українців і русинів), і вже з огляду на ці дані дослідити територію їх поширення і домінування — як статично поєднаної групи.

*Сумарна чисельність русинів і українців
за офіційними даними переписів 1991–2011 рр.*

Сумарне число осіб русинської і української національності Словацької Республіки становило у 1991 р. — 30 478 осіб або 0,6% населення держави, у 2001 р. — зросло до 35 015 (0,6%), а в 2011 р. — до майже 41 тис. (40 912 і 0,7% населення). Саме таке — спільне по русинах та українцях — число є широко вживаним у науковій доктрині та відображеним практично на всіх етнічних картах Словаччини, словакомовних⁴⁶ і угорськомовних⁴⁷. Не маючи юридичного значення і не впливаючи на обсяг суб'єктивних прав ані української, ні русинської меншин, зазначена цифра становить важливу наукову цінність, адже дозволяє визначити території фактичного

домінування колись цілісної русько-української спільноти Пряшівщини. Окрім того, широкий її вжиток в атласах і офіційних ресурсах⁴⁸ Словаччини викриває штучність та хибність політики розколу русько-української спільноти. Саме тому підхід щодо статистичного і графічного поєднання українців і русинів, попри певну еволюцію з огляду на посилення пропаганди політичного русинства, цілковито зберігся впродовж останнього двадцятиліття та домінує й понині у західній, зокрема й словацькій доктрині⁴⁹ та в картографії (англомовній, а також словацькій та угорськомовній).

Так, при картографуванні національного складу адміністративно-територіальних одиниць (окресів-районів чи ж населених пунктів) і так само при побудові діаграм та проведенні розрахунків в усіх картах та атласах традиційно використовується сумарне число русинів та українців, які також позначаються на картах спільним кольором — як єдина етнічна група. При цьому в описах таких мап та діаграм обидві ідентичності згадуються поряд і вживаються рівнозначно (наприклад, «українці і русини») або ж зазначається, що українців обраховано включно із русинами. Одним із перших показових прикладів такого картографування є мапа національного складу Центрально-Східної і Південно-Східної Європи, складена у 1992 р. угорським дослідником Л. Себоком (László Sebők)⁵⁰, на якій русинів включено до української національності. Важливо, що при цьому на мапі вирізняє всі інші національності, самостійність яких не визнається з етнолінгвістичних міркувань: македонців і помаків подано окремо від болгар, молдаван — від румунів, моравців і сілезців — окремо від чехів, чорногорців — від сербів. Аналогічною є мапа «Частка української та русинської національностей за округами Словацької республіки», де обидві ідентичності також обраховувались спільно.

У статистичному поєднанні українці та русини навіть у найбільш несприятливому для обох спільнот 1991 р. (коли сумарна їх чисельність була найменша за останні 20 років), домінували щонайменше у 33 населених пунктах держави⁵¹. У 2001 р. у Словаччині був один район зі значною чисельністю (Меджилабірці — 40,4%) та низка районів з меншим числом спільно русинів і українців: Свидник 13%, Снина — 11,6%, Стропков — 6,1%, Гуменне — 5%, Бардіїв — 4,2%, Стара Любовня — 4,5%, Пряшів — 1,4%. Як зазначалось, дані від 2011 р., попри зменшення абсолютної чисельності українців за самоідентифікацією (національністю), дають всі підстави вести мову про домінування русинів-українців у районі Меджилабірці та перевищення ними позначки у 15% в районах Свидник і Снина.

*Загальне число осіб русько-української культури
за офіційними даними перепису 2001 р.*

Офіційна чисельність міноритарної та політично недомінантної етнічної групи (національної меншини) за умов відсутності у неї спеціального конституційного чи законодавчо визначеного правового статусу (як, наприклад, статусу корінного народу) чи політичного впливу — завжди буде заниженою. Так, М. С. Грушевський зазначає: «за сучасних умов перепису цифри народностей, які перебувають у менш сприятливих умовах, завжди виходять менші за дійсність»⁵². Аналогічно і С. Л. Рудницький звертає увагу на «безпримірні обманства офіціальних статистик» «відповідно цілям пануючої нації»⁵³. Достовірність офіційних переписних даних Словаччини неодноразово ставилась під сумнів й окремими дослідниками питань нацменшин та міжнародними експертами⁵⁴. Саме тому необхідно враховувати як офіційні статистичні дані чисельності етнічних груп за самоідентифікацією (національністю) при проведенні переписів, так і специфічні реалії українсько-словацьких міжетнічних взаємин, а саме більш ніж двохсотлітню неперервну асиміляцію рутенів Королівства Угорського словаками. Перш за все потрібно надалі скористатись іншими

юридично нікчемними, але отриманими під час перепису, а отже — відносно достовірними даними.

Відомо, що в анкетах словацьких переписів населення від 1991, 2001 і 2011 р. окрім питання про національність, було присутнє питання про материнську мову, Відповідно, у Словаччині в 2001 р. 54 907 людей заявили, що їхньою рідною мовою є русинська, українську мову вважало рідною 7879 громадян Словаччини. Із нерутенського населення русинську мову визнали рідною 28 885 словаків за національністю, 40 ромів, 15 угорців, двоє поляків, один серб, 39 осіб інших національностей та 133 особи, які національність не вказали. Українську мову з числа таких осіб визнало рідною 1 342 словаків, 36 угорців, 18 чехів, 8 поляків, четверо ромів, двоє німців, 21 особа іншої національності та 25 осіб без вказаної національності⁵⁵. У 2011 р. цифри дещо змінились: русинську задекларували рідною 55 469 осіб, українську — вдесятеро менше, або 5689 осіб⁵⁶.

Спробу розрахунків по мовних даних 2001 р. здійснила О. Данилюк-Кульчицька: якщо до русинів за національністю (24 201) додати тих, хто визнав материнською мовою русинську, але в графі «національність» вказав будь-яку ідентичність, крім русинської та української, переважно словацьку або угорську, чи не вказав жодної (29 160), а до них долучити ще тих, хто записався українцями (10 814) і хто зголосився до будь-якої національності, крім української та русинської, але назвав рідною мовою українську (4 366), то одержимо **68 410** осіб «явно українсько-русинського походження»⁵⁷, або майже 1,2% населення Словаччини.

Разом із тим специфіка національних відносин Пряшівщини, а саме незначна імовірність асиміляції рутенами представників історично титульних націй (угорці, чехи, словаки) і при цьому достовірність асиміляції ними рутенів — засвідчує виправданість визнання русино- чи україномовних представників цих народів особами рутенського походження. Натомість конформізм ромів і поодиноких представників інших дрібних меншин, готовність їх сприйняти мову більшості населення, — вимагає виключити ромів, німців, сербів з числа асимільованих рутенів. Підсумувавши наведені вище цифри по окремих меншинах, а також уточнивши їх відповідно до наявної статистики (35 015 + 29 074 + 1450), отримаємо **65 539** осіб східнослов'янського походження Словаччини. Таке число передбачає домінування потенційних русинів-українців на більшій частині площі історичної Пряшівщини, адже відсоток осіб із рідною русинською мовою без урахування носіїв української мови та мовно асимільованих русинів-українців — у районі Міжлабірці становив у 2001 р. 64,1%, у районах: Снина — 24,8%, Свидник — 24,4%, Стропков — 15,2%, стара Любовня — 11,5%⁵⁸.

Попри непридатність цих даних для реалізації законодавчих прав нацменшин, вони дозволяють статистично достовірно виявити осіб, все ще так чи інакше пов'язаних із русько-українською культурою та мовою, а з урахуванням поправок щодо ромів, німців і сербів — «генетичних» рутенів як осіб східнослов'янського походження. Разом із тим зберігається потреба визначення числа русинів-українців, які вже забули як свою етнічну приналежність, так і мову, але водночас зберегли питому релігійну ідентичність — православну чи уніатську.

*Загальна кількість православних та греко-католиків
за офіційними даними переписів 1991–2011 рр.*

Останніми важливими й статистично достовірними даними, офіційно отриманими під час словацьких переписів, є відомості щодо релігійної приналежності (віросповідання) — передусім тому, що історично уніатами (греко-католиками) на території Східної Словаччини на думку переважної більшості науковців були та залишаються саме русини та українці, як свідомі свого походження й національності,

так і асимільовані. Сучасні твердження щодо історичного існування груп автохтонних етнічних словаків — греко-католиків на Сході держави⁵⁹ не відповідає логіці релігійних процесів в карпатському регіоні, так само як і динаміці й наслідкам етнодемографічних процесів на території Східної Словаччини, а саме поступальній багатосолітній словакізації русинів-українців, починаючи із XVIII ст., тобто чи не з перших міжетнічних контактів обох народів, що зустрілись у басейні річок Попраду й Ондави в процесі колонізації.

Дані перепису 2001 р. щодо релігійної ідентичності є значно достовірнішими порівняно зі статистикою 1991 р. — з огляду на зафіксоване зростання релігійності населення й фактичне зникнення, перетворення на статистично незначну групи атеїстів та осіб із невизначеним віросповіданням, досить чисельної станом на 1991 р.⁶⁰ Отже, у 2001 р. вірянами Словацької греко-католицької церкви визначило себе 219 831 особа або 4,1% населення, приналежність до Чеської та словацької Православної Церкви задекларувало 50 363 особи (0,9%). В сумі це становить **270 194 особи або 5% населення Словаччини.**

Істотним позитивом для визначення за релігією території та меж розселення осіб з українським корінням — є наявність картографічних матеріалів, що враховують релігійну статистику 1991 р. (Slovenská republika. Geografický atlas. Red. R. Čeman. — S. 41). Тож ця статистика має промовистий територіальний еквівалент: спільна територія переважання в Словаччині греко-католицького і православного населення перевищує площу, межі земель рутенів на картах 80–90-х рр. XIX — першої третини XX ст., і приблизно відповідає межам ареалу рутенів на картах авторитетних етнографів — С. Рудницького⁶¹ і В. Кубійовича⁶².

Оціночні чисельність і відсоток осіб русько-українського походження у населенні держав та окремих адміністративних одиниць; територія і межі їх проживання

Визначення сучасної чисельності, відсотка та розселення осіб русько-українського походження у Словаччині повинно здійснюватись з урахуванням існуючих відомостей щодо несприятливих для русинів-українців динаміки й напрямку асиміляційних процесів на теренах Східної Словаччини (що засвідчується офіційними переписними даними XIX–XX століть), а також з урахуванням бездержавності русинів-українців Пряшівщини впродовж усієї своєї історії, і зокрема в XIX–XX ст. ст. Саме тому всебічне і неупереджене дослідження чисельності та розселення у Східній Словаччині осіб, чиї пращури іще наприкінці XVIII ст. вважали себе русинами, в жодному разі не може обмежуватись лише офіційними, зібраними при переписах статистичними даними, потребуючи обґрунтованих наукових оцінок. Така потреба підтверджується не лише засвідченими «стрибками»⁶³, але й відомостями щодо поступальної, хоч і відносно повільної асиміляції уніатів католиками — як відповідно до оцінок дослідників⁶⁴, так і за даними статистики⁶⁵.

При цьому оцінки числа осіб русько-українського східнослов'янського походження у Словаччині, здійснені науковцями й дослідниками, часто є заниженою. Так, відомий дослідник та апологет русинської ідентичності Р. П. Магочий визначає чисельність русинів Словаччини у 130 тисяч⁶⁶, що ненабагато більше від чисельності рутенів у 1919 р. (114 тис.) й істотно менше від їх чисельності у середині XIX ст. (понад 200 тис.).

Для цілей якомога повнішого і при цьому достовірного встановлення числа осіб русько-українського походження Східної Словаччини — такий підхід не є виправданим. Тож в даній роботі здійснено спробу обрахувати число «генетичних»

русинів-українців Східної Словаччини шляхом встановлення (для різних періодів кінця XIX — початку XX ст.) чисельності найбільш асимільованої групи держави — словакізованих русинів. Мадяризація русинів майбутньої Словаччини історично була незначною, істотно посилюючись лише на південний захід від Ужгорода, Берегового й Мукачева — у комітатах-столицях Боршодь, Сатмар, Гомор та Саболч. Саме тому орієнтовну кількість людей, чії прашури на Сході Словаччини на початку XIX ст. вважали себе русинами або «руськими», розмовляли «руською» (українською) мовою і були греко-католиками за віросповіданням, можна визначити на основні обліків, статистики та оцінок початку і середини XIX ст.

Окрім оцінок чисельності й етномовного, конфесійного складу населення, також важливо враховувати і статистику й оцінки приросту населення: як збережених етнічних груп, так і вже асимільованих спільнот. Необхідно орієнтуватись і в суспільно-політичних подіях на відповідних територіях на предмет їх можливого впливу на етнодемографічний баланс населення (війни, смертність від голоду та епідемій, масові депортації населення тощо). З огляду на відсутність значних втрат і переміщень населення впродовж словацької історії (на відміну від України, Польщі та Чехії), доцільно брати до уваги сучасну кількість населення територій історичного переважання певної етнічної групи. Аналізуючи демографічні дані, корисно завважити і на картографічні матеріали — адже у випадку русинів-українців Словаччини зменшення їх етнічних ареалів цілковито корелює із їх асиміляційними втратами на користь словаків.

Оціночні чисельність і відсоткова частка осіб русько-українського походження

Спершу зауважимо, що в період найбільш інтенсивної словакізації русинів-українців у другій половині XIX — першій половині XX ст. природний приріст східнослов'янського населення (15,7% — 17,2% на десятиліття) не поступався словацькому (121–8%) і у півтора-два рази випереджав природний приріст етнічних чехів (81–1%)⁶⁷. Етнодемографічна ситуація у ЧРСР унікальна також з огляду на відсутність геноциду, масової загибелі чи депортації представників як титульних націй (чехів та словаків), так і українців як національної меншини (за винятком хіба що незначної кількості німців, угорців та українців) — що дозволяє нівелювати чинник насильницької зміни національного складу через фізичне зникнення представників окремих етнічних груп. Отже, логічно буде вважати зменшення чисельності русько-українського населення ЧРСР виключно наслідком їх асиміляції словаками, а отже й припустити, що за відсутності асиміляційного фактору українство збереглося б на первісному рівні. При визначенні відсотка русинів-українців у населенні різних держав відштовхуватимемось від даних та оцінок Н. В. Кабузана, здійснених на основі обробки матеріалів статистики Королівства Угорського та Австро-Угорщини, а також опрацьованих ним доктринальних праць. Даний відсоток з урахуванням втрат протягом XX ст. — екстрапольовано на статистично достовірно зафіксовану чисельність населення Угорського Королівства, Чехословаччини і Словацької Республіки, що надасть змогу встановити загальні оцінки можливої чисельності рутенів.

В усьому Королівстві Угорському с 1810 по 1910 рр. питома вага русинів-українців за мовою знизилася з 5,4 до 2,6% (**на 52%, тобто було асимільовано більш ніж половину рутенів!**), а греко-католиків у закарпатських комітатах — з 5,4 до 5,2%, тобто істотно менше (на 0,2% населення Королівства, або на 4% їх числа)⁶⁸. За даними перепису, у 1910 р. рутени Угорської Русі становили 464 270 осіб (0,3%)⁶⁹. Тож станом на 1910 р. фактично було асимільовано не менш як 470–490 тисяч українців. Так, в 1900 р. серед греко-католиків Транслейтанії виявилось 247 тис. угорців, 102 тис. словаків і 415 тис. українців за мовою. Через 10 років число словако-рутенів досягло 110 тисяч.

За В. Н. Кабузаном, у післявоєнних кордонах Чехословаччини (без Закарпаття) питома вага русинів-українців у XIX — 80-х рр. XX ст. змінювалася таким чином: у 1810 р. вони становили **3,4%** усього (185,2 тис.), в 1857 р. — 1,6% (148,5 тис.), в 1880 р. — 0,8% (82,5 тис.), в 1900 р. — 0,7% (83,5 тис.), в 1931 р. 0,8% (118 тис.), в 1970 р. 0,4% (48,8 тис.), в 1980 р. — 0,3% (47,1 тис.)⁷⁰. Зазначені цифри достовірні, підтверджуються джерельно⁷¹. За даними перепису 1980 р. населення Чехословаччини досягло 15 млн 283 тисяч осіб⁷², тож 3,4% суто арифметично становило б для цього року **519,6 тисяч осіб**. Разом із тим, таке оціночне число, як і запропоноване на його основі (з огляду на повоєнні втрати населення Чехословаччини) оцінка у 550–600 тис. осіб потенційно східнослов'янського походження — не можуть вважатись достовірними з огляду на відмінності у прирості населення між чехами, угорцями та рутенами впродовж першої половини XIX ст. Знаючи відсоток рутенів на землях сучасної Словаччини у 1841 р. (8,3%) та у 1869 р. (7,4%), а також пам'ятаючи про високий приріст населення (в 1880–1980 рр. словацький етнос зріс більш ніж у 2,5% рази) можна оцінити чисельність русинів-українців Словаччини включно з асимільованими рутенами приблизно у 415–470 тис. осіб. Ці цифри наближені до оцінок Н. В. Кабузана (95 тис. русинів і 100 тис. словако-рутенів у 1900 р.) та В. Кубійовича — понад 200 тис. українців Словаччини у 1930 р. та більш ніж 260 тис. русинів-українців станом на кінець 1941 р.

*Русько-українські етнічні терени
за мапами XIX — поч. XX ст.: межі та площа*

Встановлені в цьому дослідженні безпрецедентні, незрівнянні з іншими етнічними теренами масштаби словакізації русинів-українців, яка за більш ніж два століття призвела до **двадцятикратного** зменшення числа осіб з русинською та українською ідентичністю (тобто було асимільовано до 95% спільноти), підтверджуються й етнографічними даними, а саме картографічними матеріалами. Попри те, що від 20-х рр. XX ст. і по сьогодні цілісна русько-українська ірредента у Словаччині відсутня — суцільний етнічний ареал рутенів на рівнинній Східній Словаччині, з огляду на наведені вище дані, беззаперечно існував аж до 80-х рр. XIX ст. (на Пряшівщині — на 30–40 рр. довше), тож мав бути і був докладно зафіксованим на тогочасних етнографічних картах, зокрема у 1829–1885 рр.

Статистично засвідчена рутенська більшість населення в північних комітатах Угорщини надавала тогочасним картографам підстави відобразити майже всю Східну Словаччину як етнічну територію рутенів. Такі тенденції з огляду на традиційну інертність картографування і відставання його від найсвіжіших офіційних статистичних даних — забезпечували рутенський характер Східної Словаччини на всіх картах більшої частини XIX ст., які до того ж спирались або на давніші джерела, або на спостереження дослідників, насамперед етнографічні. Першими етнічними мапами слов'ян були карти чеських вчених Я. Чапловича (1829)⁷³ і П. Шафарика (1842)⁷⁴, які довгий час залишались основою знань про розселення слов'янських народів. У середині XIX ст. на них спирались інші картографи при укладанні власних етнічних мап⁷⁵ — як-от Г. Берггаус, який у своїх етнічних картах Європи та Австро-Угорщини фактично відтворює первинну карту П. Шафарика⁷⁶. Всі ці карти засвідчували значні ареали русько-української території на захід від Ужгорода — до Горнаду (Я. Чаплович) чи щонайменше до річки Ондави (П. Шафарик).

Надзвичайно важливими для встановлення історичного ареалу, кордонів та площі розселення рутенів Східної Словаччини є етнографічна карта Австро-Угорщини, а також інші етнічні мапи з атласу відомого німецького етнографа Р. Андре (Richard Andree) від 1881 р.⁷⁷, ідентично відтворені у виданому на 5 років пізніше четвертому виданні⁷⁸ Енциклопедичного словника Й. Мейера (Joseph Meyer). Саме ці дві карти

відображали етнічні ареали розселення рутенів Угорщини — до рік Попраду, Ториси й Горнаду, включно з долинами рік Топлі, Ондави й Лаборця (Свіржави), до міст Кошице й Пряшева. На цих картах крайніми північно-східними форпостами сусідніх словацької та німецької етнічних територій були міста й поселення Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошице.

З'ясуємо ж площу русько-української етнічної території у Словацькій Республіці спершу відповідно до класичних меж Лемківщини й Пряшівщини, а далі — відповідно до розмежування за картами XIX ст. Так, українська Пряшівщина становить за оцінками 41% площі усїєї Лемківщини, обрахованої відповідно до карти від 2002 р.⁷⁹ у **8948 км²**⁸⁰ — тобто **3669 км²**. З них станом на 2001 р. асимільовано майже три чверті Пряшівщини, тобто **не менш як 2700 км²**. За В. М. Кубійовичем, площа української суцільної етнічної території у Словаччині — 3500 км²⁸¹. Подібну площу Пряшівщини подає і Ф. Д. Заставний — 3,5 тис. км² (і 2,6 тис. км², вочевидь, станом на 1930 р.)⁸². Через згадані вище причини браку дослідницької уваги на сьогодні відсутні оцінки меж і території української Східної Словаччини, асимільованої впродовж XIX–XX ст. — тож такі межі й площу буде орієнтовно визначено в даній статті. Беззаперечною перевагою етнографічної карти Австро-Угорщини, інших етнічних мап з атласу Р. Андре 1881 р.⁸³ та Енциклопедичного словника Й. Мейера⁸⁴ є не лише висока якість відтворення й деталізація обрисів суцільної етномовної території та окремих анклавів, але й максимальна наближеність русько-словацького етнічного розмежування до кордонів сучасних округів (районів) Словацької Республіки, що наочно відображено на релігійній карті Словаччини⁸⁵. Тож межі території дійсного переважання осіб русько-українського походження проходять у загальних рисах по західному кордону округу Требішов у Кошицькому краї, а в Пряшівському краї — по західних кордонах округів Вранов-над-Топлею і Свидник. Далі на північному заході, на Пряшівщині, ця етнічна межа вже не збігається з адміністративними кордонами, охоплюючи північний захід округу Бардіїв, північ округу Сабінов, а також більшу частину північно-східних теренів округу Стара Любовня, залишаючи поза суцільним руським ареалом низку етнічних островів по округах Східної (міста Кошице, Гельниця, Рожнява, Спішска Нова Вес) і навіть Центральної (округи Брезно, Рімавска Собота) Словаччини. Суцільна русько-українська та змішана із переважанням східнослов'янського елементу територія Східної Словаччини включає в себе близько двох третин округу Требішов (за винятком етнічно угорської території на південний схід від рік Бодрогу й Латориці), 80% округу Михайлівці (так само окрім угорської території на південь від рік Лаборець та Уж), повністю округи Снина, Собранце, Гуменне, Вранов-над-Топлею, Меджилабірці, Свидник, північно-західну половину округу Бардіїв (до 40% площі), п'яту частину округу Сабінов, а також майже дві третини округу Стара Любовня та окремі східні території приміського округу Кошице. Площа окресленої території становить **6230–6250 км²**⁸⁶ (що в **1,7** рази перевищує «офіційну» площу Пряшівщини та дорівнює половині площі Холмщини з Підляшшям — **12,7 тис. км²**⁸⁷) з населенням приблизно **440–460 тис. осіб**, з яких русини, українці і особи русько-українського походження становлять **50–60%** (**85–90%** у гірській Пряшівщині), автентичні словаки — **20–30%** і роми — **15–20%**.

¹ *Субтельний О.* Україна. Історія. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1992. — 512 с. — С. 453.

² *Národnostná menšina pred zánikom?* [Text]: štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001 / Mikuláš Mušíňka, Alexander Mušíňka; Spoločnosť pre výskum a rozvoj minoritných skupín. — Minoritas [etc.]. — Prešov: [s. n.], 2011. — 618 s. — S. 11;

Бача Ю., Ковач Р., Штець М. Чому, коли і як? Запитання й відповіді з історії та культури русинів-українців Чехословаччини / Вид. 3-тє, доповн., переробл. Підгот. Ю. Бача. — Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. — 84 с. — С. 4, 8, 18–19, 34, 38, 56–57, 63.

³ Щодо прикладів вживання етноніма «русини-українці» див. також: Сополіга М. 35 років Музею української культури у Свиднику. Видання перше. — Кошиці: Словацьке педагогічне товариство в Братиславі, відділ української культури в Пряшеві, 1990. — 192 с. — С. 6; Džurpínková Z. Vedecký zborník Múzea ukrajinskej kultúry vo Svidniku (Bibliografický súpis článkov č. 1–10). — Prešov: Štátna vedecká knižnica v Prešove, 2010. — 192 s. — S. 3.

Після довгих дискусій національно свідомо інтелігенція Пряшівщини вирішила не відмовлятися від української ідентичності і при цьому не заперечувати традиційний етнонім русинів, тобто піти шляхом галицьких народовців кінця XIX і початку XX ст. (І. Франко, М. Грушевський та ін.), які паралельно застосовували етнонім «русин» і «українець» у формі «русини-українці». Кожен може вважати себе русином або українцем, однак тут йдеться не про дві, а про одну спільну національність. Позачерговий з'їзд КСУТ (Культурної спілки українських трудівників) 20 січня 1990 р. змінив назву організації на Союз русинів-українців Чехословаччини. Див.: Мушинка М. Політичне русинство на сучасному етапі // Народна творчість та етнографія. — К.: НАН України, 2009. — № 4–5. — С. 47–58. — С. 55. — Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua:8080/dspace/bitstream/handle/123456789/20364/06-Mushynka.pdf?sequence=1>.

⁴ «Наслідком стало те, що у межах однієї етнолінгвістичної групи, одного села, а іноді навіть одної сім'ї були люди, які називали себе по-різному: русинами, лемками, українцями, словаками та поляками. Більше того, східнослов'янські назви — русин/руснак, лемко, українець — дехто вважає синонімами... Слід зауважити, що підраховане число русинів (стосується усіх людей одного лінгвістичного та етнографічного походження, незважаючи на те, як вони себе ідентифікують на папері, в паспорті чи за переписом населення.» Див.: Магочий Р. П. Русинське питання // Політична думка. — 1995. — № 2–3 (6). — С. 105–115. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/magoci.htm>.

⁵ Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia // Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe / Ed. C. B. Paulston, D. Peckham. — London: Multilingual Matters, 1998. — 289 p — P. 260. — Режим доступу: <http://www.pitt.edu/~votruba/ssttopics/assets/Votruba%20-%20Minorities%20in%20Slovakia.pdf>.

⁶ Gramma G. S. Language policy and language rights in Slovakia. — Barcelona: Mercator, 2006. — 39 pp. — P. 8. — Режим доступу: <http://www.ciemer.org/mercator/pdf/wp23eng.pdf>.

⁷ Kocsis K., Kocsis-Hodosi E. Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin | Translation by László Bassa. — Budapest: EXECON, 1998, — 241 p. — P. 40, 47.

⁸ Кабузан Н. В. Украинское население Закарпатья // Расы и народы. — М.: Наука, 1986. — Вып. 16. — С. 104–117. — Режим доступу: <http://www.mankurty.com/zakarpacie.html>.

⁹ Петров А. Л. Материалы для истории Угорской Руси. — Т. VI.: Пределы угрорусской речи в 1773 г. по официальным данным. Исследования и карты. — СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения (Товарищества И. Н. Кушнерев и К°), 1911. — 348 с. — С. 100–110.

¹⁰ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В. М. Кабузан; Ин-т рос. истории РАН. — М.: Наука, 2006. — 658 с. — С. 381.

¹¹ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 218 с. — С. 54; Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 2004. — 239 с. — С. 159.

¹² Івченко А. Інтерв'ю з українською письменницею з Берестейщини Наталкою Бабіною // Post-Поступ. — 2008. — № 7 (27). — Режим доступу: <http://www.haidamaka.org.ua/0173.html>; Гаврилюк Ю. Берестейщина — регіон в лабетах геополітики // Український альманах 2004. — Варшава, 2004. — 344 с. — С. 259–267. — Режим доступу: <http://ukrainaforever.narod.ru/berestejchina.html>.

¹³ Насильницька депортація понад 488 тис. українців з Польщі до УРСР не могла лишитись непоміченою русинами-українцями Чехословаччини, оскільки піддані депортації лемки масово тікали до своїх побратимів на Пряшівщину, звідки їх депортувала влада ЧССР з використанням військової сили. — Див.: Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w

Polsce w latach 1921–1989. Wydanie II, poprawione. — Warszawa: TYRSA Sp. z o. o., 2010. — 237 s. — S. 107–108. До того ж у 1947 р. з Чехословаччини на територію Волинської області було депортовано 670 господарств русинів (лемків) Пряшівщини, загалом 3264 особи, більшість яких (1227 родин) згодом повернулася до Словаччини. — Див.: Кабачій Р. Проблеми адаптації переселених з Холмщини та Південної Лемківщини українців у Волинській області (1945–1948 рр.) // Український альманах — 2005. — Варшава, 2005. — С. 157–166. — Режим доступу: <http://www.ethnos.lemky.com/index.php?newsid=75>.

¹⁴ *Canek D.* Roma and Other Ethnic Minorities in Czech and Slovak Schools (1945–1998) // Open Society Institute. — 2001 // <http://pdc.ceu.hu/archive/00001746/01/canek.pdf>.

¹⁵ *Kocsis K., Kocsis-Hodosi E.* Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin | Translation by László Bassa. — Budapest: EXECON, 1998, — 241 p. — P. 49.

¹⁶ *Csaplovics J.* Gemälde von Ungarn. Erster Theil. Mit einer ethnographischen Karte. — Pest: Verlag v. C. A. Hartleben, 1829. — 345 S. — S. 205, 223, 292–293.

¹⁷ *Кабузан Н. В.* — Вказ. праця.

¹⁸ *Кабузан В. М.* — Вказ. праця. — С. 189, 424, 432, 442.

¹⁹ *Gawryszewski A.* Ludność Polski w XX wieku, Monografie, 5. — Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyńskiego PAN, 2005. — 623 s. — S. 244–246. — Режим доступу: http://www.igipz.pan.pl/wydaw/Monografie_5/rozd28.pdf.

За іншими, заниженими даними, у 1827–1830 рр. з 4 млн населення Царства Польського українці становили 2,5% — Див. *Konstytucja Królestwa Polskiego*. — Режим доступу: docs5.chomikuj.pl/168056890,0,0,Konstytucja-Kr%C3%B3lestwa-Polskiego.doc. За іншими ж оцінками чисельність уніатів Царства Польського на початку 1830-х рр. становила 216 тис. (Див. *Thaden E. C.* *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. — Princeton: Princeton University Press, 1984. — P. 151), що узгоджується з відомостями про зменшення впродовж 1815–1860 рр. числа вірян уніатської Холмської дієцезії з 225 до 218 тисяч. (Див.: *Bożyk A.* *Polonizacja Chełmszczyzny i południowego Podlasia w XIX–XX wieku // Nad Bugom i Narwoju*. — 05–06.1999. — № 3 (43). — Режим доступу: http://nadbugom.free.ngo.pl/art_1456.html) і про подальше зростання у 1867–1874 рр. числа вірян Холмської дієцезії за урядовою статистикою з 229 082 осіб у 1867 р. до 260 156 у 1874 (Див.: *Kalendarium — społeczność grekokatolicka (unicka) w Lublinie*. — Режим доступу: <http://tnn.pl/pm,2450.html>). Так само за даними дослідника Підляшшя Ю. Гаврилюка, у 1819–1875 роках частка уніатів в Царстві Польському зменшилася з 8% до 4% загалу населення при сповільненому зростанні їх числа з 228 тис. до 260 тис. (Див. *Гаврилюк Ю.* *Холмська Атлантида. Про історичну долю українців Холмщини та Підляшшя (XIX–XX ст.) // День*. — 23.09.2005. — № 173. — Режим доступу: <http://www.ethnos.lemky.com/history/219-kholmiska-atlantida.html>).

²⁰ *Rozwoj*. — 30.04.1907. — № 98. — С. 2. — Режим доступу: www.bc.wimbp.lodz.pl/.../Rozwoj1907_98a.pdf

²¹ *Климчук Ф. Д.* Этническая структура населения Брестской области (к вопросу о «скрытых» этносах) // *Гістарычная Брама*. — 1999. — № 2–3 (12–13) — Режим доступу: brama.bereza.by.ru/nomer12-13/artic03.shtml

²² *Суляк С. Г.* Осколки Святой Руси. Очерки этнической истории руснаков Молдавии / Науч. ред. П. М. Шорников. — К.: Изд. дом «Татьяна», 2004. — 240 с. — С. 70–81.

²³ *Csaplovics J.* Gemälde von Ungarn. Erster Theil. — Pest: Verlag v. C. A. Hartleben, 1829. — 345 S. — S. 223.

²⁴ *Пономарьов А. П.* Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. — 272 с. — С. 138–139. — Режим доступу: <http://etno.ua/web.org/book1/lecture05.html>.

²⁵ *Геровский А.* Карпатская Русь в чешском ярме // *Пути истории. Общерусское национальное, духовное и культурное единство на основании данных науки и жизни / Под редакцией О. А. Грабаря*. — Том I. — Нью-Йорк: Изд-во «Свободного слова Карпатской Руси», 1977. — С. 227–229. — Режим доступу: http://ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_jarmo.htm; *Геровский А.* Борьба чешского правительства с русским языком // *Пути истории...* Том II. — С. 93–124. — Режим доступу: ukrstor.com/ukrstor/gerovskij_rusjazyk.htm

²⁶ *Старик В. П.* Від Сараєва до Парижа. Буковинський Interregnum 1914–1921 (Частина II: Між націоналізмом і толерантністю). — Чернівці: Прут, 2009. — 185 с. — С. 156.

²⁷ *Кабузан В. М.* — Вказ. праця. — С. 381.

²⁸ *Кабузан Н. В.* — Вказ. праця.

²⁹ Так, доктринально підтверджено оцінку С. Рудницьким дійсної частки польського етносу на Холмщині на початку ХХ ст. у 5% населення. — Див. Рудницький С. Л. — С. 240, а також джерела до посилання (13) роботи. Щодо запропонованої вченим оцінки відсотка українців Чернігівщини (85,6% проти 66,4% за переписом 1897 р.) — Див.: Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. / Под ред. В. П. Семенова. — Том VII. Малороссия. — СПб: Изд. А. Ф. Девриена, 1903. — X + 544 с. — С. 98. Щодо дійсної чисельності українців Катеринославщини (80% проти 68,9%) і Таврії (65% проти 42,2%) та їх інтенсивної асиміляції — Див.: Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. — 260 с. — С. 193; Водарский Я. Е., Елисева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков (Численность, размещение, этнический состав). — М.: ИРИ РАН, 2003. — 160 с. — С. 93, 95, 108, 111.

³⁰ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шабля. — Львів: Світ, 1994. — 412 с. — С. 220–263, звернути увагу — С. 231–233.

³¹ Петров А. Л. Материалы для истории Угорской Руси. Т. VI.: Пределы угорорусской речи в 1773 г. по официальным данным. Исследования и карты. — СПб.: Типография Министерства Путей Сообщения (Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко), 1911. — 348 с. — С. 96–99.

³² Зарубежная Русь. Этнографическая карта, составленная Д. Н. Вергуном // Погодин А. Л. Зарубежная Русь. — Петроград: Издание П. П. Сойкина, 1915. — 42 с.

³³ Рудницький С. Л. — Вказана праця. — С. 220, 232.

³⁴ Чавага К. Західний вектор українського етносу // Львівська газета. — 2008. — Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/osnovy/2008/04/28/zahidnyi-vektor-ukrainskogo-etnosu.html>.

³⁵ Карта Давня Україна — Русь (V–X ст.) // Дух Воли. — 19.03.2009 (<http://duhvoli.com.ua/index.php?fond=5>).

³⁶ Tab. 11 Obyvateľstvo SR podľa národnosti — sčítanie 2011, 2001, 1991 // Výsledky Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 // Štatistický úrad Slovenskej republiky. — 29.02.2012 — Режим дост.: portal.statistics.sk/files/tab.11.pdf, http://portal.statistics.sk/files/Sekcie/sek_600/Demografia/SODB/Tabulky/Tabulky_AJ_SODB/tab11.pdf.

³⁷ Národnostné menšiny na Slovensku 2003 / Zost. R. Dohányos, G. Lelkes, K. Tóth. 1. vyd. — Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2004. — 178 s. — S. 49.

³⁸ Vybrané výsledky zo sčítania 1991 a 2001 // Infostat Bratislava, 2007. — Режим доступу: <http://app.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440705&lstObec=520471>.

³⁹ Tab. 11 Obyvateľstvo SR podľa národnosti — sčítanie 2011, 2001, 1991 // Výsledky Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 // Štatistický úrad Slovenskej republiky. — 29.02.2012 — Режим дост.: portal.statistics.sk/files/tab.11.pdf

⁴⁰ Národnostné menšiny na Slovensku 2003 / Zost. R. Dohányos, G. Lelkes, K. Tóth. 1. vyd. — Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2004. — 178 s.

⁴¹ Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia // Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe / Ed. C. B. Paulston, D. Peckham. — London: Multilingual Matters, 1998. — 289 p — P. 255–272.

⁴² Az ukrán nemzetiségű népesség aránya (%) Kelet-Közép-Európában, 2002; A ruszin nemzetiségű népesség aránya (%) Kelet-Közép-Európában, 2002 // Térinformatikai elemző és megjelenítő eszközök. — Режим доступу: <http://gis.geox.hu/nkfp/terinf.asp>.

⁴³ Українська громада в Словацькій Республіці // Посольство України в Словацькій Республіці — Публікації. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/slovakia/ua/2667.htm>.

⁴⁴ Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia. — P. 5.

⁴⁵ Council of Europe: Committee of Ministers, European Charter for Regional or Minority Languages: Application of the Charter in the Slovak Republic, 2nd Monitoring Cycle, 18 November 2009, ECRML (2009) 8, available at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4b0560222.html> [accessed 12 October 2011]. — P. 5.

⁴⁶ Slovenská republika. Geografický atlas. 3 vydanie — 2010 / Red. R. Čeman. — Bratislava: Mapa Slovakia Plus, 2010. — 88 s. — S. 40; Školský atlas. Slovenská Republika. 2 vydanie / Red. Milán Hajek. — Harmanec: VKÚ, 2008. — 48 s. — S. 12; Školský atlas. Geografia pre stredné školy. 1 vydanie / Hajek M., Zatok M., Mládek J., Kusendová D., Blažik T., Kasala K. — Harmanec: VKÚ, 2008. — 48 s. — S. 29.

⁴⁷ Szlovákia etnikai térképe 1:500 000. — Dunajská Streda: Lilium Aurum, 2001.

⁴⁸ Štatistický úrad SR // portal.statistics.sk/files/Sekcie/sek_600/Demografia/SODB/grafy/aj/08_a.pdf

⁴⁹ У праці про угорську меншину русини та українці розглядаються спільно — при визначенні їх ареалу розселення та відсотка в населенні міста Міжлабірці. — Див.: Šutaj Š., Homišinová M., Šápošová Z., Šutajová J. Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika). — Prešov: Universum, 2006. — 140 s. — S. 8.

⁵⁰ Sebök L. Nationality map of East Central and Southeast Europe, 1989–1992. — München: Südost Institut; Budapest: Teleki Lázló Foundation — Institute for Central European Studies, 1998. — Режим доступу: <http://sebok1.adatbank.transindex.ro/kepek/KozEu.gif>.

⁵¹ Slovenská republika. Geografický atlas. 3 vydanie — 2010 / Red. R. Čeman. — Bratislava: Mapa Slovakia Plus, 2010. — 88 s. — S. 40.

⁵² Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — 2-е изд. — К.: Лыбидь, 1991. — 400 с. — С. 6–7.

⁵³ Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шабля. — Львів: Світ, 1994. — 412 с. — С. 215, 232, 236.

⁵⁴ Див. матеріали у посиланнях (50) і (51).

⁵⁵ Šutaj Š., Homišinová M., Šápošová Z., Šutajová J. Maďarská menšina na Slovensku v procesoch transformácie po roku 1989 (Identita a politika). — Prešov: Universum, 2006. — 140 s.

⁵⁶ Tab. 12 Obyvateľstvo SR podľa materinského jazyka — SODB 2011, 2001 // Výsledky Sčítania obyvateľov, domov a bytov 2011 // Štatistický úrad Slovenskej republiky. — 29.02.2012 — Режим доступу: <http://portal.statistics.sk/files/tab-12.pdf>

⁵⁷ Данилюк-Кульчицька О. Питання збереження національної ідентичності русинів-українців східної Словаччини // Українознавство. — 2006. — № 4. — С. 315. — Режим доступу: ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=649

⁵⁸ Viera Pilinská V., Martina Lukáčová M. Obyvateľstvo Slovenska podľa výsledkov SODBEđicia: Bratislava: Akty, 2005. — 81 s. — S. 29.

⁵⁹ Заперечення історичної відповідності рутенів — греко-католикам у Словаччині, висловлене у Votruba M. Linguistic Minorities in Slovakia. — P. 14 переконливо спростовується в джерелах: Кабузан Н. В. — Вказ. праця; Петров А. Л. — Вказ. праця. — С. 98–99, 120–133; Csaplovics J. Gemälde von Ungarn. — S. 292–293.

⁶⁰ Так, у Свиднику чисельність осіб із невизначеним віросповіданням зменшилась з 1991 по 2001 рр. із 21,01% до 2,06%. — Див.: <http://app.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440712&lstObec=527106> У Меджилабірцях із 22,56% до 1,6% (app.statistics.sk/mosmis/sk/scitanie.jsp?txtUroven=440705&lstObec=520471).

⁶¹ Оглядова мапа українських земель // Рудницький С. Україна наш рідний край. — Львів, 1917. Цит. за: Міхалюк Д. Спрэчка адносна Палесся і спроба вызначэння дзяўржавнай; Оглядова карта українських земель. Складена у Відні 1920 року. Зберігається у відділі картографії центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського АН УРСР // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. <http://pics.livejournal.com/igorsova/pic/000565sr>

⁶² Національності І., В. Кубійович, М. Кулицький // Атлас України й сумежних країв / Під загальною редакцією В. Кубійовича; Наукове товариство ім. Шевченка. — Львів: Український видавничий інститут у Львові, 1937. — 66 с. — С. 10.

⁶³ Národnostná menšina pred zánikom? [Text]: štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001 / Mikuláš Mušínska, Alexander Mušínska; Spoločnosť pre výskum a rozvoj minoritných skupín. — Minoritas [etc.]. — Prešov: [s. n.], 2011. — 618 s.

⁶⁴ Кабузан Н. В. — Вказ. праця. А також джерела до посилання 13 роботи.

⁶⁵ В 2001 р. у Словаччині було 5% уніатів і православних, в 1921 і 1930–6,6–6,7% — Див.: Votruba M. — P. 4.

⁶⁶ Марочий Р. П. Русинське питання // Політична думка. — 1995. — № 2–3 (6). — С. 105–115. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/magoci.htm>

⁶⁷ Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д. И. (гл. ред.) и др. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — 608 с. — С. 491, 522.

⁶⁸ Кабузан Н. В. — Вказ. праця.

⁶⁹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai. — Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (KSH), 1912.

⁷⁰ Кабузан Н. В. — Вказ. праця.

⁷¹ Eberhardt P. Ethnic groups and population changes in twentieth-century Central-Eastern Europe: history, data, and analysis. — M. E. Sharpe, 2003—559 pp.

⁷² Демографический энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1985. — 608 с. — С. 522; Заставний Ф. Д. — Вказана праця. — С. 252; Енциклопедія Українознавства. — Том 3. — К.: 1995. — С. 566.

⁷³ Csaplovics J. Ethnographische Karte des Königreichs Ungern // Gemälde von Ungarn. Erster Theil. Mit einer ethnographischen Karte. — Pest: Verlag v. C. A. Hartleben, 1829. — 345 S. — Режим доступу: <http://szentkoronaradio.com/files/images/1829.JPG>.

⁷⁴ Šafařík P. J. Slovanský zeměvid // Die Bulgaren in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen. (Atlas mit 40 Landkarten) / Vorwort von D. Rizoff. — Berlin: Königliche Hoflitographie, Hof-Buch- und — Steindruckerei Wilhelm Greve, 1917. — 74 S. — S. 24. — Режим доступу: http://www.promacedonia.org/en/dr/dr_10-19_bg.htm#15; Šafařík P. J. Slovanský zeměvid / Ryl. V. Merklas. — Praha, 1842. — Режим доступу: <http://dalsimoravak.bloguje.cz/844191-moravane-na-mapach-z-19-stoleti.php>.

⁷⁵ Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Збірник наукових праць. — Львів, 2008. — Випуск 1 (16). — С. 435—459. — С. 435. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-4/Padyuka.pdf.

⁷⁶ Berghaus H. Ethnographische Karte von Eüropa / Auf F. v. Stülpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B [erghaus] im März 1845, in Stich vollendet November 1846. — 1: 6000000. — Gotha: Bei Justus Perthes, 1847 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas. — Bd. 2. — Abth. 8: Ethnographie. — № 5—8. — Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848. — Режим доступу: <http://www.davidrumsey.com/maps5308.html>.

⁷⁷ Richard Andree's Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten mit erläuterndem Text. Herausgegeben von der Geographischen Anstalt von Velhagen & Klasing in Leipzig. — Bielefeld und Leipzig: Verlag von Velhagen & Klasing, 1881. — 96 S. — S. 21, 45. — www.atlassen.info/atlassen/velhagen/andha01/piclarge/andha1881k044045.jpg

⁷⁸ Ethnographische Karte von Oesterreich-Ungarn // Band 12 // Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens. 4., gänzlich umgearbeitete Auflage. 16 Bde. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1885—90. — 19.571 S. — Режим доступу: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meyers_b12_s0486a.jpg.

⁷⁹ Ровенчак І. Лемківщина. М 1:275 000. — Львів: Світова федерація українських лемківських об'єднань, Львівська крайова організація товариства «Лемківщина», Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, 2002.

⁸⁰ Ровенчак І. Геокультурні засади розробки середньомасштабної карти «Лемківщина» // Геодезія, картографія і аерофотознімання. — 2007. — Вип. 69. — С. 167—172. — С. 168, 172. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Geodez/2007_69/26.pdf.

⁸¹ Енциклопедія українознавства. У 10-х т. / Гол. ред. Володимир Кубійович. — Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954—1989.

⁸² Заставний Ф. Д. Географія України: У 2-х книгах. — Львів: Світ, 1994. — 472 с. — С. 18. Також див. С. 252.

⁸³ Richard Andree's Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten mit erläuterndem Text. Herausgegeben von der Geographischen Anstalt von Velhagen & Klasing in Leipzig. — Bielefeld und Leipzig: Verlag von Velhagen & Klasing, 1881. — 96 S. — S. 21, 45. — Режим доступу: <http://www.atlassen.info/atlassen/velhagen/andha01/piclarge/andha1881k044045.jpg>.

⁸⁴ Ethnographische Karte von Oesterreich-Ungarn // Band 12 // Meyers Konversations-Lexikon. Eine Encyclopädie des allgemeinen Wissens. 4., gänzlich umgearbeitete Auflage. 16 Bde. — Leipzig: Bibliographisches Institut, 1885—90. — 19.571 S. — Режим доступу: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meyers_b12_s0486a.jpg.

⁸⁵ Slovenská republika. Geografický atlas. 3 vydanie — 2010 / Red. R. čeman. — Bratislava: Mapa Slovakia Plus, 2010. — 88 s. — S. 40—41. Разом з тим необхідно брати до уваги, що на етнічній і релігійній картах відображено дані перепису населення від 1990 року, а не від 2001. — Див. наприклад, дані по м. Свидник.

⁸⁶ Školský atlas. Slovenská Republika. 2 vydanie / Red. Milán Hajek. — Harmanec: VKÚ, 2008. — 48 s. — S. 38, 40.

⁸⁷ Заставний Ф. Д. — Вказ. праця. — С. 19.